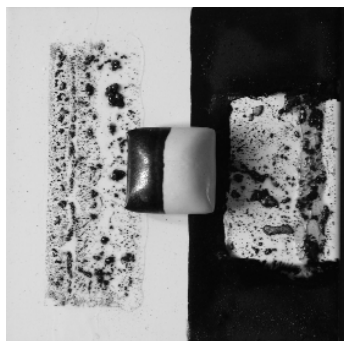

FALUSI NORBERT

APÁTHY ISTVÁN – A MAGYAR ÉLETBÚVÁR SORSTRAGÉDIÁJA

Délelőtt fehér boncköpenyében a mikroszkópon át kutatott Apáthy István, délután hosszú fekete redingote kabátjában, a politika nyílt porondján, a magyar nemzeti gondolat eszméjével és az általános választójog programjával – amit oly hevesen ellenezett gróf Tisza István – szónokolt. Az egyik legszomorúbb magyar karácsony előtt, 1918-ban – hiába ajánlotta fel neki Károlyi Mihály a kultusztárcát – nem menekült el a Kolozsvár külvárosaiban táborozó Neculcea tábornok csapatai elől, amikor már sejtette sorsát, hogy a román királyi csapatok első foglya ő lesz – a vád szerint fel ségsértés és összeesküvés miatt. Másfél évnyi – nyirkos tömlöcben töltött – rabság után az egykori kelet-magyarországi fő kormánybiztos még hozzálátott a kolozsvári Alma Mater újbóli felépítéséhez Szegeden. Hiába a tudományos elhivatottsága, néhány hónapon belül az erdélyi magyarság egyik politikai vezéregyéniségének nemcsak a magyar függetlenségi politikai gondolata omlott össze, hanem megromlott egészsége után hamar bekövetkezett az emberi szervezet összeomlása is 1922. szeptember 27-én.¹

Lambrecht Kálmán paleontológus emlékező írása a „magyar életbúvár” tudós és politikus sorstragédiájáról a *Nyugat* 1922. novemberi számában jelent meg. Ahol korábban Apáthy István nem közölt saját cikket ugyan, de a magyar irodalom meghatározó folyóiratának kiváló főszerkesztője, Ignotus mégis úgy gondolta, meg kell mutatni a neurofibrillumok iránt kevésbé

Végül a háború lezárulta sem hozta el a megbékélést, a korábbi ígéretek – az igazságos béke, a társadalmi fejlődést ígérő demokratizálás és gazdasági kiegyenlítődés – nem teljesültek. Ellenkezőleg, beköszöntött a szélsőségek kora, és hosszabb időre érvényét veszttette a haladásba, a tudás növekedésébe vetett hit...

érdeklődő közönségének is az 1909-ben Kolozsvárott tető alá hozott új – nyugat-európai színvonalú – biológiai intézetet, amiről elismerő glosszájában azt írta, hogy „Apáthy István tanár úrnak van a legszebb zoológiai intézete a világon”.² Az írói álnevet választó Veigelsberg Hugó hozzátette azt is, hogy a huszadik század kezdetén világszerte ismert magyar természettudósnak, a hazai neurobiológia egyik megteremtőjének, akit 35 évesen az MTA levelező tagjává választottak, mindig ideálja volt, hogy „a tudománynak nem szabad a közélet elől laboratóriumaiba elzárkóznia”.³

A Budapesten született Apáthy István huszonhét éves 1890-ben, amikor ki-nevezték a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem zoológia- és összehasonlító bonctan tanárává. Már érkezése évében bekapcsolódott az Erdélyi Múzeum-Egyesület orvosi és természettudományi szakosztályának munkájába, s nagy lendülettel látott hozzá a tudományos népszerűsítő tevékenységéhez. Előadásokat tartott a munkásosztály politikai köreiből, folyóiratot szerkesztett, szakkikkel jelentkezett hazai és nemzetközi folyóiratokban, és két vaskos kötetben értekezett az állatmorfológia mikrotechnikájáról. Tagja a kolozsvári szabadkőművesek Unio páholyának, amely nemzeti eltökéltségét már nevében is kifejezte. Itt találkozott többek között Janovics Jenő színikazatóval és a későbbi püspökkel, ekkor még csak református teológiai tanárral, Ravasz Lászlóval is.

1903-ban az egyetem rektorává nevezték ki. Figyelme eleinte főként az egyetemre összpontosult, hogy előteremtse az anyagi forrásokat a tudományszervező reformelképzeléseihez. Hiába panaszolta másfél évtizeden át, hogy komoly egyetemet tanszékenként néhány darab krétával és állandó anyagi szűkében nem lehet szervezni, még kevésbé fenntartani – kérelmeit nagyon sokáig nem vették figyelembe. Apáthy csak akkor alapíthatta meg tudományos intézetét, amikor már latba vetheti kellő politikai befolyását az ellenzéki pártokból szerveződött – belpolitikai fordulattal felérő – 1906–1910 közti koalíciós kormány tagjai között. A vadonatúj létesítmény létrehozásában partnerre gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterben talált.⁴

Magyar nemzetépítők a megosztott Magyar Királyságban

■ Húsz-harminc év történelmi távlatokban jelentéktelen időnek számít, de a huszadik század első két évtizede a magyar politikai szereplők által nem sejtett, és aligha elképzelhetőnek tartott végkifejletet hozott. Az erdélyi magyar elit szempontjából az 1900-as évek elején három nagy vitakérdés bontakozott ki: a birtokviszonyok, amit időnként nemzet- és honmentő elképzeléseknek fogtak fel; az összlakosság alig hét-nyolc százalékát magába foglaló választójog megreformálása, és a Tisza István-féle megegyezési kísérletek révén a nemzetiségi kérdés megoldatlansága. E történelmi problémák a nemzeti és nemzetiségi politikai törekvésekben egymással összekapcsolódtak.

A századelőn a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó néhány szakértő (Barabás Endre, Jancsó Benedek, Réz Mihály) és politikus (Bethlen István, Petrichevich-Horváth Emil) arra hívta fel a figyelmet, hogy az erdélyi román nemzeti mozgalom lehetséges célja Erdély és Románia egyesítése, ezért a nemzetiségi jogok kiterjesztése a régió elszakadására törő erőket segítené. Ebbe – a nemzetiségi, az agrár és a választójogi viták tükrében látó – erdélyi politikai légkörbe csatlakozott be Apáthy István, képviselve mindenekelőtt a regionalista nemzetépítő elitet által megfogalmazott társadalompolitikai javaslatokat, a magyarosító birtok-

politikát és – egyébként a szociáldemokraták által is igényelt – általános választójogot.

Az erdélyi magyar vezető réteg, a *nemzetépítők* 1918 előtt nem látták értelmét, hogy hatalmi befolyásuk rovására kollektív engedményeket tegyenek a nemzetiségek felé. Éles kritikával bírálták ugyanakkor a Magyar Királyság Budapestre központosított, szerintük az erdélyi magyarság kulturális és gazdasági fejlődését gátló rendszerét. A magyar–magyar, Erdély és Budapest, kormánypárt és ellenzékiek közti ellentétek enyhítésének olyan változatait mérlegelték, amelyek fenntartják az osztrák–magyar közjogi kiegyezést, és biztosítható az erdélyi magyar szupremácia. Régiójuk bizonyos fokú önállóságára, Budapesttől függetlenebb, „autonómabb” mozgásra törekedtek anélkül, hogy kétségbe vonták volna az oszthatatlan nemzeti egység dogmáját.⁵ Nem példa nélküli Európa történetében, hogy a gazdasági tervezés, a nemzet egészét érintő általánosabb politikai elgondolások vagy akár a propaganda szintjén, átjárás van a felső és az alsóbb nemzeti szintek között, ráadásul ezek olykor egymást kiegészítve jelentkeznek. Az erdélyi magyar nemzetépítők nézőpontjából a regionalizmus és a nemzetépítés egyes koncepciói elválaszthatatlanul összetartoztak, amely nem zárta ki azt, hogy az egységesnek vélt és láttatott nemzeten belül mégis lehettek eltérő, akár szemben álló identitásképzetek.⁶

Magyarországon az 1910-es választáson megbukott a koalíciós kormány, és megnyílt az évekig elhúzódó belpolitikai válság leküzdésének elvi lehetősége a Nemzeti Munkapártot vezető gróf Tisza István előtt. Tisza, a magyar államérdek biztosításának szándékával 1910-től – 1904-et követően ismét – megpróbálta paktumpolitikával átalakítani a nemzetiségi politika eszközrendszerét, és javítani Ausztria–Magyarország szomszédságpolitikáján Románia irányába. Tisza a választási kampányában elmondott nagyváradi beszédében állást foglalt a román–magyar megegyezés fontossága mellett, ahol megemlítette, hogy javasolt megállapodni a román nemzeti mozgalom vezetőivel, s ha ez nem lehetséges, a közeledés feltételeit az egyházi vezetőknek kell megteremteni. Tisza tárgyalásai nem értek el eredményt, amit a hazai ellenzék ellenségesen támadott. Tiszát a kor baloldali tábora mellett a magyar konzervatív nacionalisták is élesen támadták, hazaárulással vádolták. A függetlenségi párti gróf Apponyi Albert, illetve gróf Andrássy Gyula, aki akkor a '67-es alapokon álló Országos Alkotmánypárt vezére volt, úgy foglaltak állást, hogy Tisza hibát követ el, mert a románokkal való paktum megállíthatatlan folyamatot indít el az állam közjogi egységének megbontása irányába. A szintén alkotmánypárti Bethlen István azzal vádolta Tiszát, hogy a magyar nemzetiségi politika ötven év óta tartó fundamentumát rúgja fel. A függetlenségi párt vezérszónoka, gróf Károlyi Mihály azt róttá fel Tiszának, hogy a polgárok sérelmeit nem paktumokkal lehet megoldani, hanem csak a demokratizálódás útján. A parlamenten kívüli szociáldemokrata párt pedig a *Népszavában* az uralkodó osztály nacionalista paktumának állította be Tisza tárgyalásait.⁷ De a bukaresti politikának sem volt alaptörekvése, hogy az erdélyi románok és a magyar kormány között valódi megállapodás szülessen. 1910 őszén a Román Nemzeti Párt huszonhárom pontos memorandumban foglalta össze politikai, gazdasági és kulturális igényeit, de ezt Tisza István és gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök elfogadhatatlannak tartotta.⁸

Az erdélyi magyar szellemi és politikai elit félelmeit mindez felerősítette, és társadalmi befolyásának megtartása érdekében aktív politikai harcot indított. Az újszerűséget az jelentette, hogy bizonyos mértékben túlléptek a hagyomá-

nyos parlamenti, illetve vármegyei politikai kereteken. Társadalmi mozgalmat indítottak, lokálisan és regionálisan egyaránt részt kívántak venni a mindennapokban, az erdélyi kérdést egyféle önvédelmi stratégiává politizálták át, illetve kívülről és alulról támadták a kormányzó párt által működtetett közigazgatási rendszert és azok képviselőit, leginkább Tisza Istvánt. A hatalmi vákuumba került miniszterelnök helyzetét rontotta az is, hogy az 1916-os román betörés pusztítását Székelyföldön a háború végéig nem sikerült helyreállítani, aki 1917 tavaszán lemondott.

Apáthy István nemzetről, társadalomról, tudományról

■ Előbb a volt miniszterelnök, gróf Bánffy Dezső – 1903-ban Kolozsváron alapított – Új Pártjához csatlakozott Apáthy István, amelynek rövid ideig Ady Endre is tagja. A Szabadelvű Párttal és Tiszával szakító Bánffy nemzeti és függetlenségi húrokat pengető programja egybevágott ugyanis a professor politikáról vallott nézeteivel. „Jövevényként” egy későbbi, 1906-os, önvallomással felérő írásból kiténik, hogy Kolozsváron ébredt rá az anyanyelvi kultúra fontosságára, és Budapest mellett a vidéki Magyarország és Erdély nemzeti kulturális és politikai jelentőségére. „A jövevényekben az erdélyi viszonyok lobbantották lángra az ott hon még szunnyadó hazafiságot; azok itt ismerték föl csak igazán a veszedelmet, mely a magyarságot és vele együtt a magyar nemzeti államot belső ellenségei részéről fenyegeti. [...] Helytelen a közművelődésnek minden tényezőjét Budapestre helyezni át és elhanyagolni a vidéki művelődési központokat. Kolozsvárnak mint közművelődési központnak még különleges hivatása is van, mely a többi vidéki központnak magasan fölébe helyezi. [...] Erdélynek volt saját műveltsége a múltban; kell lenni saját, független művelődésének a jövőjében is. A vezetés Kolozsvárt illeti meg”⁹ – fogalmazott Apáthy a *Múzeumi Füzetekben* 1906-ban.

Hamar csalódott az Új Pártban, és a *Vagyok, aki voltam* című személyes hangvételű jegyzetben indokolta meg szakítását Bánffyval, és csatlakozását az országos szervezettségű, ellenzéki Függetlenségi és Negyvennyolcas Párthoz. Döntését a határozottabb nemzeti kiállással, illetve az Új Párt hintapolitikájával magyarázta, amely együttműködött a Fejérváry-kormánnyal.¹⁰ Az 1905–1906-os oktrojált kormányzati politika és Bánffy lépése mutatta meg számára, Magyarországon milyen könnyedén felrúgható az alkotmányosság és a törvények betarthatósága.¹¹ Ebből Apáthy azt vonta le, még nagyobb elánnal kell folytatnia a közéleti szervezkedést.

Egyik alapítója a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek, amit a polgári radikális Jászi Oszkár fémjelzte Magyar Társadalomtudományi Társaságból kilépett konzervatív tagok hívtak életre 1906-ban. Tudományos vizsgálódásuk fókuszában a nemzet fogalma állt.¹² Apáthy és Gaál voltak a szellemi vezetők, akik a célok és a feladatok tekintetében – egy-egy partikuláris kérdéstől eltekintve – a következő közös álláspontot képviselték: a tudományos eredményeket elsősorban a magyar nemzet és társadalom javára kell fordítani, a magyar társadalomban fennálló nemzeti értékeket és intézményeket kell megvédeni. Gaállal szemben viszont Apáthy mutatott nyitottságot a szocializmus egyes alapelvei iránt, de azt nem marxista értelemben tette, mert a társadalmi problémák egyoldalú gazdasági megközelítését nem helyeselte. Az ideális társadalom szerinte az individuális életforma helyett a közösségek alapelvein épül föl.¹³

Apáthy bekapcsolódott a Társadalomtudományi Egyesület által kiadott *Magyar Társadalomtudományi Szemle* szerkesztésébe is. Az első szám 1908-ban jelent meg, amely később olyan témáknak biztosított helyet, mint a kivándorlás, a szociális mozgalmak és sztrájkok mögött húzódó társadalmi és politikai folyamatok, az oktatás és a család, a szocialista irányzatok, illetve a nemzetiségi kérdés. A társadalom- és természettudományos irányultságú lap kiemelten foglalkozott a modernitással, amit – főként német hatásra – az 1910-es évek elejétől felváltottak az eugenetikáról és a faji biológiáról szóló publicisztikák. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület, a Budapesti Királyi Orvos- és az Országos Közegészségügyi Egyesület 1914. januárban közösen megalakította a „fajegészségügyi (eugenikai) szakosztályt.” Apáthy István három pontban foglalta össze a feladatát: 1) „odahatni, hogy [...] minél kevesebb embertársunk váljék fajegészségügyi szempontból alkalmatlanná”; 2) „megállapítani azokat a jeleket és körülményeket, melyek után valakinek a szaporítása nem kívánatos”; 3) „a legkevésbé kívánatos egyedek szaporodását lehetőleg gátolni”. A szakosztály elnökévé gróf Teleki Pált választották.¹⁴ A 20. században elkövetett gyalázatos népiertások ismeretében a mai olvasó számára Apáthy pontjaiban a rasszizmus rejlik fel, a századelőn azonban sokan úgy vélték, hogy a társadalom életét a biológia segítségével irányítani és tervezni lehet. Az eugenetika olyan társadalomfilozófiai nézet, amely az ember öröklődő testi és szellemi tulajdonságainak javítása érdekében végzett beavatkozásokat hirdeti. Konkretizálták azokat a visszaszorítandó társadalmi jelenségeket, amelyek nemkívánatosak: prostitúció, örökletes betegségeket hordozók, alkoholizmus, ellenőrizetlen bevándorlás és kivándorlás, etnikumok keveredése – mindezek szemben álltak a család, a társas kapcsolatok, a faj kollektív egységét megerősítő ideálokkal.

Apáthy gondolkodása közéletről, társadalomról, nemzetről és tudományról kéz a kézben járt egymással. Már rektori székfoglalójában is így fogalmazott: „természetvizsgáló ül most a rektori székben önök előtt, akire nézve nincs tétel, sem emberi, sem isteni, csak egy, mely bírálat és tépelődés tárgya lehet: mindent a hazáért, s a magyarok hazájával ezer évtől összefort magyar nemzetért.”¹⁵ Apáthy mindvégig vallotta, hogy a tudomány hat az életre – mely szerinte nemzeti tartalommal bír –, és az élet visszahat a tudományra. Elfogadta, hogy a kapitalista versenyt nem lehet kiiktatni, de úgy vélte, lehet irányítani, mert a haladás és a nemzeti fejlődés nem ellentétesek.¹⁶ Őva intett a fennálló társadalmi rend erőszakos lerombolásától, de törekvései abban az értelemben radikálisnak hatottak, hogy mélyreható reformokkal kívánta pótolni a társadalmi elmaradottságot. Ezért szánt kulcsszerepet a társadalom alakításában az államnak, mindekelőtt az oktatáson keresztül. A heterogén iskolarendszer reformját és teljes államosítását képviselte. A népiskolai oktatásról szóló 1868. évi törvény adta keretektől ugyanis az következett, hogy 1910-ben az elemi népiskolák több mint kétharmada felekezeti iskola volt az állami tizenhat százalékkal szemben.¹⁷ Az államosítást Apáthy azzal indokolta, hogy a nemzetiségi mozgalmak és a mögöttük álló felekezeti iskolák valós veszélyt jelentenek a magyar állam integritására. Ezzel azonban megtagadta a '67-es kiegészítés egyik szabadelvű tézisének, miszerint a vallásoktatás azonos a hitélettel, amely benső, egyéni és családi ügy, és ott az államnak nincs illetékessége. A közművelődés területén megengedőbb volt. Az iskolán kívüli kulturális életben – amelyen a nemzeti sajátosságok megőrzését értette – szabad nyelvhasználatot engedett volna.¹⁸

Tisza István harcos ellenfele és az Erdélyi Szövetség vezéregyénisége

■ A Tisza-féle Nemzeti Munkapárt 1910-ben megszerezte a mandátumok hatvankét százalékát, és kényelmes többséggel kormányra lépett. Vele szemben állt a függetlenségi frakciókból (Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt, Függetlenségi és 48-as Justh Párt) 1913 nyarán megalakult Egyesült Negyvennyolcas és Függetlenségi Párt.¹⁹ A függetlenségiek egyesülését Erdélyben az mozdította előre, hogy a székelyföldi törvényhatósági jogú választásokon felülkerekedtek a munkapárti képviselők.²⁰ A székelyföldi kudarcra ellentétben Kolozsváron azonban már a függetlenségiek győzedelmeskedtek. Haller Gusztávot polgármesterré is választották, aki a várost 1918. december végéig, a román hadsereg bevonulásáig irányította. A száznál is nagyobb létszámú közgyűlésben több olyan közismert ellenzéki érdeklődő egyetemi tanár és művész kapott helyet – Kenéz Béla, Apáthy István, Posta Béla, Somló Bódog, a színházigazgató Janovics Jenő –, akik az 1918-as őszi eseményekben és Erdély megmentésének utolsó kísérletében közreműködtek.²¹

Miközben zajlott az első világháború előtti magyar nemzetiségi politika egyik legnagyobb jelentőségű parlamenti vitája: a Tisza-féle román paktumtárgyalásokról szóló paktumvita, közben jelentős belpolitikai fordulat állt be. 1913-ban Andrassy Gyula egy kisebb csoporttal kilépett a Nemzeti Munkapártból, és újraalapította a dualizmus közjogi rendszerét támogató, de az általános választójogot elutasító Országos Alkotmánypártot. Csatlakozott hozzá az egykori függetlenségi párti képviselő, Bethlen István és szövetségese, Marosvásárhely volt főispánja, Ugron Gábor is. Bethlent a birtokpolitikai küzdelem eredménytelensége és Tisza „békülékeny” nemzetiségpolitikája sarkallta arra, hogy szövetségeseiket keressen az erdélyi politikai céljaihoz és a Tisza-ellenes támadásaihoz. Nem kellett sokáig várnia, 1913 novemberében Apáthy István és báró Kemény Árpád az erdélyi függetlenségi párt nevében manifesztumot bocsátottak ki *Védjük meg Erdélyt! Fölvívás Erdély önvédelmének szervezésére és egy Erdélyi Szövetség megalakítására* címmel. Ebben azt rótták fel a kormánynak, hogy Erdély és Magyarország unióját követően a keleti határszélek évtizedek óta védtelenül állnak – szerintük egy hamarosan várható román támadással szemben. Fölvívásuk Erdély minden kormányellenes csoportjához szólt, akiket tanácskozássra hívtak Kolozsvárra. Azért csak őket, mert szerintük a munkapártiak minden kormányzati kritikát nélkülöző magatartása „türelmes bevárása” annak, amíg Erdélyt lemetszik Magyarország testéről – olvasható a kiáltványban.

Apáthy ekkor már a kolozsvári függetlenségi párt helyi elnökeként az erdélyi politika egyik meghatározó vezetője. Az előkészítő bizottság kolozsvári ülését 1913. december 7-én tartották, ahová meghívták Apponyi Albertet, Justh Gyulát és Károlyi Mihályt.²² A gyűlést Apáthy nyitotta meg. Az Erdélyi Szövetség létrehozását a belpolitikai válsággal, a kormányzati legitimitás hiányából fakadó „cselekvéstelenséggel”, illetve a román nemzeti mozgalom térnyerésével indokolta. „Nem kell-e az önvédelem gondolatának minden erdélyiben fölvetődnie akkor, midőn az erdélyi érdekek védelmében az országgyűlésre nem számíthat, mert országgyűlés nincs” – utalt Apáthy a Tisza-kormányra. Majd az Erdélyi Szövetség feladatát foglalta össze: irányítsa az erdélyi közigazgatási intézményrendszert; hozzon létre új nemzeti intézményeket; folytasson nemzeti propagandatevékenységet; vegyen részt a helyi társadalom mindennapjaiban, és szervez-

zen politikai mozgalmat egy egységesen fellépő erdélyi politikus csoport megválasztásáért; a szűkre szabott 1913. évi választójogi törvény helyett a sokkal szélesebb 1912. évi, ellenzéki pártok által támogatott tervezetet képviselje.²³

A szövetség programtervezetének összeállítása nem ment kompromisszumok nélkül. A száztizenöt tagú vezetőtanácsba azért választották be a decemberi ülésen részt nem vevő, Apáthyéknál konzervatívabb Bethlen Istvánt és társait, hogy valódi programkoalíciót mutathassanak fel. Ezeken az egyeztető fórumokon dőlt el, hogy egyfelől a kolozsvári nemzeti demokraták – akik a függetlenségi eszmét, a választójog általánossá tételét kötötték a nemzeti célokhoz –, másfelől a konzervatív nacionalisták megegyezése létrejöjjön. A decemberi üléshez képest januárban megjelenő első írásos tervezet, *Az erdélyi szövetség programjának tervezete* Apáthy István és Bethlen István közeledését mutatta. Apáthy kifejezetten Tisza-ellenes éle valamelyest alábbhagyott, ahogy a választójog demokratikus reform és szociális követelése is, mely kérdésekben Bethlen konzervatív álláspontot képviselt.

Az Erdélyi Szövetség tervét nem övezte általános támogatás, vele szemben számos ellentétes vélemény fogalmazódott meg. A kormánypárt szerint Apáthy és az ellenzéki pártok Magyarország és Erdély unióját szét akarják szakítani. A Tisza-párti *Kolozsvári Hírlap* így írt: „Eszünk ágában sincs komolyan venni azt a zavaros manifesztumot, melyet Apáthy István *Védjük meg Erdélyt!* címen Kemény Árpád báró ellenjegyzésével bocsátott ki. [...] Az erdélyi kérdést, ezt a súlyos gondokat okozó nagy válságot közönséges ellenzéki kortes fegyverrel süllyessze.”²⁴ A magyarul kiválóan beszélő Iuliu Pordea kolozsvári ügyvéd és az EME tagja pedig olvasói levélben reflektált: az Erdélyi Szövetség a függetlenségi párt román- és kormányellenes megnyilvánulása.²⁵

Az Erdélyi Szövetség regionális, pártokon felül álló lobbicsoport kialakítására törekedett az országos politikában – és az Erdélyért folyó román–magyar politikai küzdelemben –, amely sikerrel befolyásolhatja a törvényalkotókat és a kormányt a vélt vagy valós erdélyi magyar érdekeknek megfelelő intézkedések meghozatala irányába. Az önvédelem politikáját szimbolizáló szervezet megeremtetette ugyan az együttműködés elméleti feltételeit az erdélyi magyar politikai és a budapesti ellenzékiek között, de a hozzáfűzött reményeket nem teljesíthette be. Bethlen István két okból is elégedetlen volt. Nem sikerült megvalósítania, hogy a szövetség az együttműködni kész munkapártiakat is soraiba hívja, s hogy az Országos Magyar Gazdasági Egyesülethez (OMGE) hasonlóan egy pártérdekektől független, nagy regionális szervezetté váljon. Gyengítette, hogy egyes függetlenségi²⁶ és alkotmánypárti képviselők továbbra is nagyon erősen hangoztatták Tisza- és Nemzeti Munkapárt-ellenességüket.²⁷ Elégedetlenségének másik oka a választójogi program volt, amely a szövetség politikusainak ellenzéki pártállásával állt összefüggésben. A kormányellenesség képét erősítette továbbá, hogy a Szövetség tagjai jó kapcsolatokat ápoltak az ellenzéki sajtóval, például Zágoni Istvánnal, az *Újság – a Függetlenségi Párt* hivatalos erdélyi orgánuma – főszerkesztőjével vagy a Magyar Mihály szerkesztésében álló *Ellenzékkel* (mely 1919-et követően már az erdélyi politikai konzervatívok lapja).

Hiába ápolt az Erdélyi Szövetség széles társadalmi kapcsolatokat – a Katolikus Státussal²⁸, az erdélyi Kereskedelmi és Iparkamarával²⁹, az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel (EME), az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel (EMKE)³⁰ –, ezzel együtt sem volt domináns az erdélyi intézményrendszerben. A szövetség pozíciója 1917 őszén valamelyest megnőtt ugyan, amikor a szervezetet újjáala-

kították, és több vezető tagja (pl. Ugron Gábor) országos kormányzati befolyásra tett szert, a számukra kedvező – a Tisza-kormány lemondásával járó – belpolitikai fordulatot követően, de ez már későnek bizonyult a közelgő összeomlás árnyékában.³¹

Az utolsó felvonás

■ Az 1910-as évek politikai vitáit meghatározó választójogi küzdelemben mindvégig aktívan szerepet vállaló – régi erdélyi szövetségesét – Apáthy Istvánt kérte fel Károlyi Mihály 1918 őszén a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságának vezetésére. Erre a háború elvesztésekor került sor, miután a Monarchia lépéskényszerbe került vezetésének mielőbb újra kellett gondolnia a belső berendezkedést. A nemzetiségek megbékítése szándékával a reformokra nyitott IV. Károly király 1918. október 16-án bejelentette a birodalom osztrák felének szövetségi állammá alakulását, amelyben – a hadügyektől és a külügyektől eltekintve – a föderáció tagállamait teljes körű önállósággal ruházták fel. Az Osztrák–Magyar Monarchia egyoldalú osztrák felmondására válaszul a magyar országgyűlés Wekerle Sándor miniszterelnök vezetésével október 20-án törvényt fogadott el a dualista államberendezkedés megszüntetéséről és a Magyar Királyság önállóságáról, amelyet a továbbiakban csak az uralkodó személye kötött az Osztrák Császársághoz. Október végétől több erdélyi településen alakítottak helyi magyar nemzeti tanácsokat – rendszerint a budapestihez hasonlóan – a polgári radikálisok, a függetlenségek és a szociáldemokraták kezdeményezésével, többek között Marosvásárhelyen és Kolozsváron. Nagyváradon és Brassóban a nemzetiségek bevonását is megkísérelték.³²

Mind közül a legfontosabb feladat a kolozsvárirra hárult, amelynek megalakítását október 28-án a sétatéri Színkörben határozták el, Apáthy István, a szocialista Vincze Sándor és a polgári radikális Janovics Jenő vezetésével. Egyetértőleg fogadták el a Jászi Oszkár által fogalmazott tizenkét pontot, mely többek között tartalmazta mindazt, amiért Apáthy mindvégig kiállt: az általános, egyenlő és titkos választójogot, Magyarország területi integritásának fenntartását és teljes függetlenségét. Erdélyre vonatkozóan kiegészítették még a nemzetiségekkel való együttműködés szándékával.³³

A polgárháborútól fenyegetett Erdélyben Apáthy érezhette azt a veszélyt, ami a Magyar Királyságra várt a háború után, de abban a helyzetben csak annyit tehetett, hogy közvetítse hátszágának akaratát Károlyinak a magyar kormány békekonferencián elvárható magatartásáról. Levélben arról tájékoztatta – Bethlen Istvánnal és az Erdélyi Szövetség vezetőségével egyetértve – a miniszterelnököt, hogy: „Magyarország képviselőinek semmi körülmények között sem szabad Magyarország belső egységének földáldozásáig, még kevésbé Magyarország területének megcsonkításáig elmenni.”³⁴ Kiemelte, hogy a béketárgyalásokon Magyarországnak külön kell képviselnie érdekeit Ausztriától.

Jászi Oszkárral közösen Apáthy novemberben részt vett a románokkal való – sikertelen – aradi tárgyaláson. Majd decemberben Erdély utolsó önmentési kísérleteként abban a reményben vállalta el a Kelet-magyarországi Főkormánybiztosság vezetését, hogy Erdély megtartható Magyarországnak. 1919. januárban letartóztatták, és a következő év nyarán repatriálni kényszerült.

Néhány hónappal később Apáthy az *Új Magyar Szemle* 1920. decemberi számában közölte személyes hangvételű visszaemlékezését, amelyben tisztázni kí-

vánta a köztársaságot kikiáltó Károlyi-kormánnyal való politikai kapcsolatát, és személyes felelősségét Kolozsvár román megszállásakor.³⁵ A következőket írta: a Károlyi-kormány – eltérően a Berinkey-kormánytól – a király felhatalmazásával legitim módon került kinevezésre, amelynek működése elválasztandó az azt követő, „nagy földfordulást” okozó kormányokétól. Hozzátette: a törvényes kormány főkormánybiztosaként tárgyalt Kolozsváron a város megszállásáról az antant csapatok tábornokával, Constantin Neculceával, „és nem a lázadóknak tekintett erdélyi és magyarországi oláh vezetőkkel” folytatott egyeztetéseket.

Az államforma megváltoztatásának és az országgyűlés feloszlításának kérdésében utólagosan már nem értett egyet Károlyival, és úgy vélte, a köztársaság kikiáltása és a parlament feloszlítása (amely a jogfolytonosság megszakítását jelentette) utat nyitott a nemzetiségek elszakadási törekvéseinek. Az országvesztésért kárhoztatta a fővárosi sajtóorgánumok közhangulatot befolyásoló szerepét, amelyek szerinte forradalmi hangulatban tüntették fel Erdélyt. A számvetéssel felérő írásában Apáthy megjegyezte, hogy a kolozsvári szociáldemokraták többsége – kivéve Kun Béla és Vincze Sándor –, illetve a polgári radikálisok az erdélyi gondolattól átítatva inkább a függetlenségi párttal voltak egyetértésben, és nem a budapesti központjuk irányvonalát képviselték.³⁶

Apáthy visszaemlékezése – ellentmondásoktól nem mentesen – a trianoni Magyarország akkori belpolitikai diskurzusára reflektált, mely alapját az októberi események távolítása és politikai bűnbakképzés képezte. Nem hagyható figyelmen kívül Magyarország köztársasággá való kinyilvánításakor – a Károlyi-párt erre irányuló célján felül –, hogy Ausztria, időben megelőzve a budapesti döntést, már 1918. november 12-én kikiáltotta a köztársaságot. Ezzel a bécsi adminisztráció a maga részéről egyoldalúan deklarálta az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnését, és ebben a helyzetben a Károlyi-kormány nem kerülhette meg az államforma kérdését, melyről november 16-án döntött. Ezután a kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottság – Apáthy vezetésével – esküt tett a magyar népköztársaságra, és üdvözölte az Ausztriával való közös ügyek megszűnését.³⁷

Amiért politikai úton harcolt Apáthy István, részben bekövetkezett ugyan, de Magyarország számára egy olyan vesztes háborút követően, amely radikálisan megváltoztatta azt a keretrendszert, amelyben 1918 előtt a politikai tevékenység zajlott. Összeomlott az a világmagyarázat, amelyre addig a társadalmi, gazdasági és politikai rendszer, a „nagyállamiság” és nemzeti szuverenitás sajátos összekapcsolódását létrehozó dualizmus épült.

Végül a háború lezárulta sem hozta el a megbékélést, a korábbi ígéretek – az igazságos béke, a társadalmi fejlődést ígérő demokratizálás és gazdasági kiegyenlítődség – nem teljesültek. Ellenkezőleg, beköszöntött a szélsőségek kora, és hosszabb időre érvényét veszítette a haladásba, a tudás növekedésébe vetett hit, a fékek és ellensúlyok rendszere, az egyének és kisebbségek jogait védő jogállam, s az az elképzelés, hogy az egyéni érdek megfeleltethető a nemzeti közöség érdekeinek, a nemzeti érdek pedig az emberiség érdekeinek.³⁸

■ JEGYZETEK

1. Lambrecht Kálmán: *Magyar tudós sorstragédiája*. Apáthy István emlékének. Nyugat 1922. 21. sz. (november) 1248–1254.
2. Ignotus: *Tündérválások*. *Nyugat* 1913. 13. sz. (október) 598–599.
3. Lambrecht Kálmán: i. m. 1248.

4. Nagy Nándor: *Apáthy Istvánról és a Kolozsvári Állattani Intézetéről*. Collegium Biologicum, 1998. 2. sz. 91–96.; Markó Bálint: *Apáthy István*. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Hivatás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*. Kvár, 2009. 9–36.
5. K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése*. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez. Csíkszereda, 2007. 5–6.
6. Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Bp., 2015; Maiken Umbach: *Introduction*. European Review of History – Revue européenne d'histoire. Vol. 15. No. 3. June 2008. 235–242.
7. Falusi Norbert: *Két nemzet határán. Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban (1900–1925)*. Kritérion, Kvár, 2020. 33–49.
8. A román emlékiratba fogalmazták többek között a választójog kibővítését, ötven román választókörzet kialakítását, a román nyelv hatósági használatát, három új román püspökség felállítását, az Apponyi-törvény revízióját. Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története. Harmadik kötet, 1830-tól napjainkig*. Bp., 1986. 1679–1688.
9. Apáthy István: *A „Múzeumi Füzetek”*. Szerkesztői előszó. Múzeumi Füzetek. 1906. 1. kötet. 1. és 2. füzet. II.
10. Az 1905-ben kinevezett Fejérváry-kormány ellen a választáson győztes ellenzéki koalíció nemzeti ellenállást hirdetett. A fordulatot az jelentette, hogy 1906-ban Bánffy Dezső szegedi országgyűlési képviselő nyílt levélben bejelentette, a kilép az ellenzéki koalícióból. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Bp., 2003. 213.
11. Apáthy István: *Vagyok, aki voltam*. 1906.
12. Elnökükké Gaál Jenőt választották, az alapításban részt vett Marczali Henrik történész, Hornyánszky Gyula kolozsvári egyetemi tanár, gróf Bánffy Miklós és Jancsó Benedek is.
13. Apáthy István: *A socialismus az emberi továbbfejlődés szempontjából*. Bp., 1913. 7–8.
14. *A fajegészségügyi (eugenikai) szakosztály megalakulása*. Magyar Társadalomtudományi Szemle 1914. 7. évf. 2. sz. 165–172.
15. Apáthy István: *A fejlődésnek nevezett átalakulásról*. (Rectori székfoglaló beszéd, mellyel Dr. Apáthy István 1903. szeptember 27-én a Kolozsvári Tudományegyetem 1903/4. tanévét megnyitotta.). Kvár, 1904. 1–35.
16. Benedeczy István: *Apáthy István a tudós és a hazafi*. Bp., 1995. 115.
17. 1910-ben az elemi iskolák összlétszáma 16 455 (100%), amelyből a felekezeti iskolák száma 12 075 (73%), a községi 1339 (8%), az állami 2744 (16%), az egyéb (magán, egyesületi, társulati) 297 (2%). Nagy Péter Tibor: *Nemzetiség és oktatás a dualizmuskori Magyarországon*. Educatio 1993. II sz. 253–269.
18. *Dr. Apáthy István beszéde. Előadta Budapesten, 1914. május hó 2-án az iskolák államosítása és felekezettelensége érdekében tartott népgyűlésen*. Különlenyomat az Új Korszak 1914. május hó 22. számából. Világosság Könyvnyomda Rt., Bp., 14.
19. Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások*. Bp., 2014. 61. 154.
20. Csik és Háromszék vármegyékben meghatározó függetlenségi politikusok – báró Apor János, Király Aladár, Czeglédi Miklós, Végh Endre – maradtak alul. *Törvényhatósági tagok választása*. Csíki Lapok 1913. 25. évf. 47. sz. november 19. 2.; A legtöbb kistélepülésen, de Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön is többséget szerzett a Nemzeti Munkapárt. *A munkapárt győzelme Háromszék megyében*. Kolozsvári Hírlap 1913. 14. évf. 283. sz. november 29. 2–3.
21. *Az új polgármester*. Kolozsvári Hírlap 1913. 14. évf. 279. sz. november 25. 2.
22. A kolozsvári Vigadó termében megjelent Beck Lajos országgyűlési képviselő, az EMKE nevében Sándor József, báró Kemény Árpád nyugalmazott főispán, báró Wesselényi Miklós koronaőr, és Bethlen Istvánhoz közel álló Désy Zoltán és Ugron Gábor, akiket majd be is választanak az Erdélyi Szövetség vezetőtanácsba. *Védjük meg Erdélyt!* Csíki Hírlap 1913. 3. évf. 49. sz. december 6. 2.
23. *Az Erdélyi Szövetség alakuló ülésének iratai–1913. december 7*. Kvár, 1914.
24. *„Erdélyi Szövetség”*. Kolozsvári Hírlap 1913. 14. évf. 286. sz. december 3. 1.
25. Pordea Gyula: *Az Erdélyi Szövetség*. Kolozsvári Hírlap 1913. 14. évf. 290. sz. december 7. 1–2.
26. Benkő Elek, Bölöni Zoltán, Czeglédi Miklós, illetve Papp József, a Függetlenségi Párt titkára.
27. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Politikai életrajz. Bp., 1991. 58.
28. Zlamál Ágoston szentszéki tanácsos, Bárány Lukács örmény katolikus főesperes, Fejér Gerő, az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatója, Hirschler József kolozsvári egyetemi lelkész.
29. B. Bürger Albert elnök, dr. Rác Lajos titkár.
30. Bíró Balázs, Gáspár János, Zakariás János, Wesselényi Ferenc, Sándor József.
31. Egry Gábor: *Szupremácia, regionalizmus, erdélyiség*. *Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője 1913–1918*. Századok 2013. 1. sz. 12–15.

32. *A főváros és a vidék csatlakozása a Magyar Nemzeti Tanácshoz.* Világ 1918. 9. évf. 252. sz. október 27. 3.
33. *Kolozsvár az új Magyarországért.* Kolozsvári Hírlap 1918. 19. évf. 254. sz. október 29. 3.
34. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2455 (Apáthy levele Károlyi Mihályhoz, 1918. október 14.)
35. A Kelet-magyarországi Főkormánybiztosság irattárát 1919. március elején elkobozta a román katonai ügyészség, Apáthy lakását kétszer is átkutatták, ezért kevés dokumentum maradt fenn.
36. Apáthy István: *Erdély az összeomlás után.* Új Magyar Szemle 1920. 3. kötet. 2–3. sz. december. 147–149.
37. *A Nemzeti Tanács felesküdt a köztársaságra.* Keleti Újság 1918. 19. évf. november 30. 1.
38. Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 3.* 2018. 445–450.

